

Universiteit
Leiden
The Netherlands

De verhouding van staat en religie in een veranderende Nederlandse samenleving

Blom, D. van der

Citation

Blom, D. van der. (2016, July 6). *De verhouding van staat en religie in een veranderende Nederlandse samenleving*. s.n., S.l. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/41535>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/41535>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/41535> holds various files of this Leiden University dissertation

Author: Blom, Dirk van der

Title: De verhouding van staat en religie in een veranderende Nederlandse samenleving

Issue Date: 2016-07-06

Hoofdstuk 10 beschrijft de sacrale beleving van godsdienst die zowel hoogst abstract als hoogst persoonlijk is. De problematiek van conflicterende geloofsovertuigingen met andere overtuigingen is in sommige staatsmodellen beter op te lossen dan in andere. Lijphart typeerde ons land als een 'pacificatiedemocratie' omdat tegenstellingen niet zelden in compromissen worden afgedekt, een oplossing die nauw met de oude Nederlandse regentencultuur en verzuiling samenhangt. Daar tegenover vraagt Schuyt zich af of het verzuilingsmodel nog wel van waarde kan zijn bij een nu totaal anders samengestelde bevolking van ons land. Namen: Hume, Van Bommel, Otto, Küng, Walzer, Lijphart, Van Thijn, Cas Mudde, Schuyt.

10.1 GODSDIENST EN GEWELD

Met de Verlichting werd de ratio een leidend beginsel: God, deugd en onsterfelijkheid zouden voortaan *vanuit de rede* bewezen moeten worden.¹ Zo ook David Hume (1711-1776) die het denkbeeld verwierp van een goddelijke openbaring die de mens tot de verering van een Opperwezen hebben genoopt.² Onwetendheid is volgens Hume de moeder van godsdienst, god schept niet de mens naar Zijn beeld en gelijkenis maar de mens schept zich zijn goden naar zijn menselijk beeld.³

Maar ook de rede heeft zijn grenzen, zoals sommige auteurs benadrukken. Volgens Van Bommel is de 'moderne wetenschap niet in staat (...) normen voor individu en maatschappij aan te reiken. Dit komt enerzijds doordat zij een gereduceerd wereldbeeld aanhangt en anderzijds doordat zij geen zicht heeft op de zin en oorsprong van wat zij onderzoekt'.⁴ Van Bommel brengt dit tot de uitspraak: 'Wie niet gelooft komt via de wetenschap niet tot geloof'. Om te vervolgen met: 'Wel kan je nieuwsgierigheid daarvoor worden gewekt, want wie wel gelooft ziet Gods hand miljardvoudig in de schepping'.⁵ Dit 'zien' lijkt echter meer voorondersteld dan een empirisch gegeven.

---

1 De filosofische richting die het denken, de rede, beschouwt als enige bron van de ware kennis is het rationalisme. Spinoza, Descartes en Leibnitz zijn daar belangrijke representanten van.

2 Snethlage 1963, p. 127.

3 Snethlage 1963, p. 128.

4 Van Bommel 2008, p. 49.

5 Van Bommel 2008, p. 59.

10.2 GODSDIENSTIGE ONVERDRAAGZAAMHEID

Veel van de hedendaagse godsdienstkritiek is overigens niet gebaseerd op de metafysische achtergrond van het religieus geloof maar op de sociale consequenties daarvan. Met name de sociale consequenties in de monotheïstische godsdiensten.

Godsdienstige rechtvaardiging van onverdraagzaamheid ligt, zoals de geschiedenis ons leert, voortdurend op de loer. Het monotheïsme kan, zoals het nieuws bijna dagelijks bericht, overgaan in zo'n intens beleefde blinde devotie dat geweldsuitoefening een heilige en verlossende plicht lijkt.⁶

Gelukkig zijn dergelijke uitingsvormen van godvrezendheid hier nog een uitzondering. Maar de enkele dreiging leidt in toenemende mate tot risico's voor personen, de openbare veiligheid en de volksgezondheid. Zoals de halsstarrige houding van bepaalde gelovigen, die weigeren hun kinderen preventief te laten vaccineren, wat kan leiden tot epidemieën. Uit welke houding begrepen kan worden dat de waterscheiding van het godsdienstige en het niet-godsdienstige van de werkelijkheid vanuit godsdienstig standpunt bezien zonder de subcategorieën gelovigen, andersgelovigen etc. onvoorstelbaar is.

Juist omdat de werkelijkheid van het heilige, goddelijke of transcendente strikt persoonlijk is, en in termen van een persoonlijke ontmoeting en omgang wordt ervaren,⁷ worden vanuit een fanatiek nastreven van verheven godsdienstige principes als vanzelf gruweldaden begaan.⁸ De strikte afbakening van het eigen 'ware' sacrale ten opzichte van een concurrerende heilige beschermt dan ook niet alleen de eigen persoon of groep maar wijst tegelijkertijd anderen expliciet af. Dat hoeft overigens niet direct tot geweld te leiden, maar naarmate fanatieke gelovigen hun waarheid meer verabsoluteren zullen zij trachten die waarheid aan de in hun ogen nog niet bekeerde wereld op te leggen.⁹

Het is in dit verband interessant dat de godsdienstigste fundamentalist een eigenschap verliest die bij vrijwel alle mensen en andere primaten aanwezig is, namelijk gebaren van verzoening om het escaleren van een conflict te voorkomen.¹⁰ De meeste godsdiensten – en niet alleen het christendom – beweren dat zij als enige de Waarheid, de Weg en het Leven zijn. Er is dan ook geen godsdienst die zijn waarheid niet als de enige juiste beschouwt

6 Bijvoorbeeld zelfmoordaanslagen als ingebeelde heilige plicht.

7 Van der Wal 1996, p. 179.

8 Ignatieff 2004, p. 167.

9 Al 35 jaar geleden zei de Palestijnse terrorist George Habash het als volgt: 'The Arab goal is to wage war against Europe and America and to ensure that hence forth there will be no peace for the West. The Arabs will advance step by step, millimeter by millimeter, year after year, decade after decade. Determined, stubborn, patient. This is our strategy. A strategy that we shall expand throughout the whole planet'. In oorspronkelijke afscheidsrede van P.W. van der Horst gepubliceerd op 21 juni 2006. Bron: www.trouw.nl/Elma Drayer.

10 Berting 2004, p. 159, vn. 7.

(ondanks alle oecumene en lippendienst die bewezen wordt aan pluralisme en diversiteit). Dat geldt in versterkte mate voor de bijbehorende moraal.¹¹ Zelfs ten opzichte van niet- of andersgelovigen wordt hen dezelfde moraliteit toegedicht.¹² Van Bommel zegt hierover: 'Omdat als gelovigen met niet-gelovigen een leefbare maatschappij kunnen opbouwen en in gezamenlijkheid wetenschap kunnen bedrijven dan komt dit, naar inzicht van de christen, omdat alle mensen naar Gods beeld zijn geschapen en samen leven in de door Hem geschapen wereld'.¹³

Dat kan men geloven. Maar zeker zo overtuigend lijkt het te stellen dat kennelijk ook een gelovige bereikbaar blijft voor een element van rationaliteit dat hij met zowel andersgelovigen als niet-gelovigen deelt zodat communicatie mogelijk blijft.

Godsdienst is een door en door menselijk fenomeen, zoals onder andere de Britse atheïst Christopher Hitchens voortdurend heeft herhaald: niets menselijks is er vreemd aan, ook niet de grootste vormen van wreedheid.¹⁴ Fenomenen als geloofsovertuiging zijn, zo blijkt uit de geschiedenis, niet zelden gevaarlijke krachten die veel kwaad hebben aangericht, en die dat kwaad nog altijd veroorzaken.¹⁵

Revanchisme, intolerantie en geweld, de donkere kanten van de godsdienst zijn niet alleen van buiten komende factoren maar liggen besloten in de kern van het verschijnsel zelf.¹⁶ Dat geldt ook voor het religieus geweld dat sommigen niet als inherent met de godsdienst verbonden willen zien.¹⁷ Alle godsdienstige strijd, of het nu gaat om de kruistochten, de pogroms, de jihad of de zestiende-eeuwse godsdienstoorlogen, vinden in ieder geval hun oorsprong in *godsdienstige intolerantie*. Bonifatius, Gregorius VII, Luther en Calvijn deden wat dat betreft niet onder voor hedendaagse godsdienstige leiders als Khomeini, Bin Laden en Abu Musab Al Zarqawi. De enige juiste godsverering is in hun visie de getrouwe naleving van de door hen gestelde leefregels die de veronderstelde wil van een Allerhoogste uitdrukken.¹⁸ Daarmee wordt de suggestie gewekt dat zij kunnen communiceren met de Allerhoogste en van daaruit te weten komen wat van de gelovigen wordt verwacht. Volgens Kant en andere vertegenwoordigers van de autonomie van de moraal leidt godsdienst overigens helemaal niet tot de ware moraal, integendeel, het is uit de moraal dat godsdienst en leefregels geboren worden. Daarnaast kan de in het godsdienstige domein uitgewerkte moraal¹⁹

---

11 Van der Wal 1996, p. 178.

12 Van der Schans 2008, p. 115.

13 Van Bommel 2008, p. 69.

14 Hitchens, Christopher, *God is not Great: How Religion Poisons Everything*, Twelve, New York, Boston 2007.

15 Zie hierover: De Dijn 2006, p. 114.

16 Aarts & Keulen (red.) 2001, p. 56, zo ook Ruys 1996, p. 203.

17 Vovelle 1985, p. 71 e.v.

18 Otto 1917, p. 17.

19 De Dijn 2006, p. 90.

gemakkelijk leiden tot moralisme en fanatisme.²⁰ Het hieruit voortvloeiende paternalisme vormt, volgens Isaiah Berlin, de ergste vorm van despotisme die men zich kan voorstellen.²¹

In het bijzonder binnen de politieke islam, die naar westers democratische normen en waarden de absolute, totalitaire theocratische staat belichaamt, is godsdienst het onbetwiste uitgangspunt voor alle publieke en private vormen van denken. Nu doet de islam als godsdienst zelf natuurlijk niets. Het zijn de mensen, meer in het bijzonder de gelovigen, die door hun interpretatie van de godsdienstige geboden bepalen welk gezicht de islam heeft binnen een gemeenschap. Identiteit, cultuur en godsdienst zijn daarmee ook belangrijke drijfveren van interacties die het handelen op basis van godsdienst legitimeren.²²

Godsdienstige fundamentalisten zijn ook binnen de islam in de minderheid, hoewel de dagelijkse stroom van nieuwsberichten anders lijken te veronderstellen.²³ Daarbij lijkt de tendens om weinig oog te hebben voor de discrepantie tussen de islamitische beeldvorming over de ander, 'wij', de westerlingen, en de werkelijke verhoudingen in de westerse wereld, een factor die het fundamentalisme bevordert.²⁴ Voor deze godsdienstige fundamentalisten is van een staatsrechtelijke scheiding tussen kerk en staat bovendien geen sprake en spelen denkbeelden over persoonlijke vrijheid als hoogste goed geen rol.

Het meest elementaire universele mensenrecht, de vrijheid van anderen op een gelijke beleving van grondrechten, is bij godsdienstige fundamentalisten niet erg populair. Godsdienstig fundamentalisme is in dat opzicht een belangrijke tegenstander van het liberale wereldbeeld.²⁵ De politieke vertaling daarvan is net als bij andere extremistische godsdienstige en politieke stromingen te begrijpen als een ideologie die een nimmer gerealiseerde, utopische samenleving nastreeft,²⁶ vergelijkbaar met de Sovjetunie en het streven naar een wereldomvattend communisme.²⁷ Voor dergelijke denkbeelden met de pretentie de eeuwige en universele waarheid in pacht te hebben blijkt het uitdragen daarvan, desnoods met gebruik van geweld, cruciaal.²⁸ Dit gaat niet zelden gepaard met de neiging om naast het goddelijke ook sommige menselijke trekken die deze ondersteunen te verabsoluteren.²⁹ Dat dit soort van godsdienstig fundamentalisme zich in mensonterende praktijken vertaalt zal met het oog op de ontwikkeling van elke godsdienst niemand

---

20 De Dijn 2006, p. 91.

21 Berlin 2010, p. 34, vgl Frissen 2009, p. 75.

22 Van Amersfoort 2006, p. 198.

23 Wellicht komt dat doordat oorlogshandelingen in de islamitische landen vaak op een hoop worden gegooid met aanslagen die een andere achtergrond hebben.

24 Berting 2004, p. 15.

25 Cliteur 2004, p. 16.

26 Van Amersfoort 2006, p. 198.

27 Röhrich 2006, p. 95.

28 AIVD 2004, p. 24, zo ook Berting 2004, p. 3.

29 Van Erp (red.) 2008, p. 9.

nog verbazen.³⁰ Immers, de hang naar een wrekende aardse gerechtigheid ontbreekt niet binnen de orthodoxe vleugels van welke godsdienst dan ook.³¹ Uitingen van godsdienstig sektarisme zijn tevens te vinden bij christelijke en joodse fundamentalisten.³² Ook zij hanteren een apocalyptische retoriek leidend tot de voltrekking van het oordeel, een 'final battle' tussen de krachten van het goede, uiteraard zichzelf, en het kwade, belichaamd door de ander (de duivel).³³

10.3 CONFLICTERENDE GODSDIENSTIGE OPENBAARHEID

De problematiek van conflicterende geloofsovertuigingen binnen een samenleving is in verschillende staatsvormen op te lossen. Walzer schetst in zijn werk *Tolerantie* (1998) een aantal staatsmodellen waarvan de natiestaat er een is, waar zowel het burgerschap als de meerderheidsregel geldt.³⁴ Het burgerschap in een natiestaat is een belangrijk concept. De tolerantie strekt zich namelijk uit naar alle burgers, dus ook leden van minderheden.³⁵

De meest tolerante staatsvorm, die niet zelden tot politieke apathie onder delen van de bevolking leidt, is de multinationale staat die verschillende etnische en culturele identiteiten in zich verenigt.³⁶ Daartoe is een kunstmatige nationale eenheid geschapen, die meestal tegelijk met de opsplitsing van de multinationale staat uiteenvalt.³⁷ Dit was goed te merken bij de implosie van het communisme in het Sovjetimperium, Centraal- en Oost-Europa,³⁸ het voormalige Joegoslavië³⁹ met zijn botsende culturen,⁴⁰ en in minder heftige mate in Tsjecho-Slowakije.

Minder gewelddadig gaat het eraan toe bij staten met een democratische traditie waar het ook niet echt lukt om verschillende partijen onder één dak te houden. Deze staten vallen nogal eens uiteen in taalgemeenschappen, zoals België in 1993 en daarvoor Canada,⁴¹ terwijl zich in ons land een enkele vertegenwoordiger van de Fryske Nasjonale Partij daar sterk voor wil maken. Sluipenderwijs kunnen daarbij andere fundamentele staatszaken worden aangetast. Nog in september 2005 werd door rechterlijke interventie voorkomen dat in de Canadese provincie Ontario, waar de taalstrijd eerder

30 Bijvoorbeeld Thomas Muntzer wiens lichaam zelfs na zijn dood in 1525 werd mishandeld vanwege zijn van Luther afwijkende godsdienstopvatting.

31 Van der Ven (red.) 1996, p. 46, zo ook Van Amersfoort 2006, p. 198.

32 Omdat dit vaak splintergroeperingen zijn en nauwelijks groei vertonen, vormen deze geen serieus gevaar voor de openbare orde.

33 Muller, Spaaij & Ruitenbergh 2003, p. 25.

34 Walzer 1998, p. 23.

35 Walzer 1998, p. 48.

36 Berting 2004, p. 9.

37 Walzer 1998, p. 35-42.

38 Delwaide 1996, p. 239.

39 Tromp 1997, p. 83.

40 Van der Ven (red.) 1996, p. 44.

41 Crawford Young 1994, p. 43, www.1600.nieuws.nl.

segregatie had teweeggebracht,⁴² het naar moderne westerse democratische normen gemeten rechtsongelijkheid bevattende en discriminerende islamitische recht, de sharia,⁴³ in werking zou treden voor de daar woonachtige islamitische bevolking.⁴⁴ Vermindering van de werkdruk van de staatsrechtbanken speelde hierbij een triviale rol.⁴⁵ In weerwil van de Canadese uitspraak was in 2008 de Britse opperrechter Lord Phillips nog van oordeel dat islamitische rechtspraak in Groot-Brittannië toegestaan zou kunnen worden.⁴⁶ Kennelijk zag hij over het hoofd dat parallelle rechtssystemen, zeker vanuit een totalitair autocratisch denken, zoals het canonieke recht of de sharia, per definitie de grenzen van een pluriform democratische rechtstaat aantasten.

Van belang is hoe de op godsdienst gebaseerde rechtspraak zich zal gaan verhouden na de uitspraak van het EHRM van 20 juli 2001 in de zaak Pelligrini tegen Italië, die de nodige stof heeft doen opwaaien. Het EHRM oordeelde hierin namelijk dat een burgerlijke rechter een besluit van een kerkelijke rechter alleen dan kan bevestigen wanneer door de burgerlijke rechter is vastgesteld dat de gevolgde kerkelijke procedure aan de vereisten van een eerlijk proces voldoet.⁴⁷ Dit zal vanuit objectief standpunt genomen nooit het geval kunnen zijn omdat de kerkelijke procedure op de kerkelijke dogmatiek is gebaseerd. Bovendien mag onze burgerlijke rechter zich niet mengen in inhoudelijke kerkelijke geschillen omdat de rechtbank niet de plaats is waar de inhoudelijke betekenis van godsdienst en levensovertuiging bepaald wordt, wat is af te leiden uit de uitspraak van de Hoge Raad van 15 februari 1957.⁴⁸

Een casus als Pelligrini zal met betrekking tot de islamitische rechtspraak, de sharia, ook in ons land tot conflictstof leiden. De sharia wetgeving reikt immers nog verder dan de canonieke wetgeving af van de Nederlandse wetgeving en intrinsieke moraliteit. Het omvat het op islamitische wijze, met de Koran als richtsnoer, denken over recht. Daarbij is het tegelijkertijd een revolutionaire slagzin, een gedragscode, een utopie en een ideologie.⁴⁹ Door deze veelkoppigheid beïnvloedt de sharia het alledaags maatschappelijke, het politieke en het religieuze denken en daarnaar handelen van

42 Tussen Engels en Fransprekende delen van de bevolking.

43 De sharia kent geen onderscheid tussen wereldlijk en religieus recht. De religieuze regels beslaan alle facetten van de samenleving en gelden voor de hele samenleving. Daarom is de sharia niet ingericht voor een samenleving waarin kerk en staat gescheiden zijn. In: Schurende relaties tussen recht en religie, Samenvatting rapportage van het Instituut voor integratie en sociale weerbaarheid, in: www.rug.nl/kennisdebat/onderwerpen/Islam.

44 Volkskrant 15 juni 2005, 'Moslimvrouwen vrezen Sharia-rechtbank', Trouw 17 november 2005, 'Inperking van de islam treft ook andere religies', p. 5.

45 Min BZK 2007, p. 17.

46 Trouw 16 juli 2008, 'Met sharia krijg je rechtsongelijkheid', p. 8.

47 Leo Koffeman & Nelleke Koffeman 2009, p. 256.

48 NJ 1957, 201, ook wel bekend als het Hasseltse kerkscheuringarrest.

49 Berger 2006, achterflap.

moslims zeer vergaand.⁵⁰ Daarmee leeft binnen deze gemeenschap naast de Nederlandse een parallel rechtssysteem.

In de staatsmodellen van Walzer wordt ons land nog aangemerkt als natiestaat terwijl Lijphart het een pacificatiedemocratie noemt, omdat tegenstellingen tussen godsdiensten en levensovertuigingen in compromissen worden 'afgezoend'.⁵¹ Deze wijze van probleem oplossen komt voort uit een voor de Nederlandse politiek kenmerkend streven naar consensus, dat historisch gezien nauw met de Nederlandse regentencultuur en verzuiling samenhangt.⁵²

De huidige botsing van godsdienstige meningsuitingen komt net als voorheen in wezen neer op een extern pacificatieprobleem. In de toen gevoerde pacificatiepolitiek werden de op godsdienst gebaseerde verschilpunten die in de onderlinge betrekkingen spanningen en conflicten opleverden eenvoudig afgezoend.⁵³ Met de uitvinding van de rechtsstaat werden de culturele verschillen, de verschillende normen en wetten, door rechtsstatelijke wetten, als gelijkheid voor de wet van een ieder, beheerst en overkoepeled.⁵⁴

Door de gebeurtenissen op 11 september 2001 en het verslechterde economische klimaat is de integratieproblematiek hoog op de politieke agenda terechtgekomen. Kort daarvoor was in 1989 een eind aan de Koude Oorlog gekomen, gesymboliseerd met het vallen van de Berlijnse Muur, het einde van een tijdperk waarin enkele grote ideologieën het wereldtoneel bepaalden.⁵⁵ Deze gebeurtenissen bleken niet, zoals voorspeld, het eind van de geschiedenis,⁵⁶ maar leidde de terugkeer in naar een situatie waarin van oudsher conflicterende culturen en godsdiensten, en de daaruit voortkomende normen en waarden, tegenover elkaar kwamen te staan.⁵⁷ De aanslagen in New York, Madrid en Londen markeren in dit licht wellicht het ontstaan van een nieuw soort godsdienstoorlog, die de politicoloog Samuel Huntington⁵⁸ en de islamkenner Bernard Lewis overigens al eerder hadden voorspeld. Detrez en Blommaert zijn daarover van mening dat het tijdperk van de ideologieën ten einde is gekomen en dat van de volkeren is begonnen.⁵⁹ In ons land kan een confrontatie worden waargenomen tussen het gesecculariseerde, voorheen christelijke volksdeel en de via immigratie overgekomen representanten van andere godsdiensten.⁶⁰

---

50 Berger 2007, p. 205.

51 Walzer 1998, p. 35-42, Lijphart 1992, p. 11, zo ook van Rossem, Jonker & Kooimans 1993, p. 100.

52 Grever e.a. 2005, p. 256.

53 Lijphart 1992, p. 99.

54 Heirman 2006, p. 111.

55 Detrez en Blommaert 1994, p. 8.

56 Fukuyama 2004, p. 297.

57 Kagan 2008, p. 5.

58 Huntington 2003, p. 197.

59 Detrez en Blommaert 1994, p. 9.

60 Kamerstukken II 2003-04, 25 992, nr. 3, p. 3.

Overigens wees Huntington er al ruim voor '9/11' op dat de zwaar bevochten scheidslijn tussen het wereldlijke en geestelijke gezag, de basis van de rechtstaat met haar klassieke vrijheidsrechten, zoals de vrijheid van meningsuiting, de islamitische cultuur vreemd is.⁶¹ In het beproefde Hollandse 'pacificatiemodel' zou deze botsing wellicht in ieders voordeel beslecht kunnen worden, maar dit zou moeten plaatsvinden op basis van non-selectiviteit, wederkerigheid en gelijkheid. En juist bij deze laatste drie aspecten ligt voor de wetgever zijn sturende en handhavende rol weggelegd. De vraag die daarbij opkomt, is of de overheid dit wel in voldoende mate nastreeft. De praktijk wijst uit dat dit niet zo is. Dit blijkt uit ondermeer de (gedeeltelijke) financiering van moskeeën. Toch vraagt Schuyt zich af of het aloude en beproefde verzuilingsmodel nog wel van waarde kan zijn bij een thans zo totaal anders samengestelde bevolking. Waar Lijphart enkele decennia geleden, uitsluitend gebaseerd op de verzuiling, nog meende van wel,⁶² is het zeer onwenselijk dat er binnen onze liberale democratie als gevolg van de aanwezigheid van krachtig concurrerende godsdiensten rechs tens met verschillende maten wordt gemeten.⁶³

---

61 Bruinsma 2008, p. 747-748.

62 Schuyt 2008, p. 82.

63 Loenen 2006, p. 310.